

RECONSTRUÏU EL TEMPLE: ORGANITZACIÓ I ROLS PROFESSIONALS EN ELS TALLERS CATEDRALICIS CATALANS (S. XI-XIII)¹

CARLES SÁNCHEZ

Universitat Autònoma de Barcelona - Magistri Cataloniae

Malgrat l'abundant patrimoni documental relatiu als conjunts catedralicis catalans, no sabem pràcticament res sobre la identitat del seus autors, el seu origen, procés d'aprenentatge o condició social. De la mateixa manera, la informació relativa a l'activitat i organització dels tallers i el personal que els compon, amb llurs categories professionals, és molt minsa. Amb tot, la materialització d'un gran projecte com la construcció d'una catedral o un monestir, exigia la intervenció d'un grup nombrós de treballadors especialitzats en diversos oficis. No hi ha dubte que l'activitat edilícia durant els segles XI-XIII va ser concebuda com una feina de conjunt, perfectament estructurada i organitzada, en la qual participaren diversos agents que exerciren diferents rols en el procés de construcció de l'obra.

33

L'administració financera del taller: l'operarius o obrer catedralici

La construcció d'un projecte ambiciós com era la construcció d'una catedral feia necessària, en primer lloc, l'existència d'una figura encarregada de la gestió, supervisió i manteniment de l'Obra: l'operarius. L'operari (també conegut com a canonge obrer o obrer catedralici) era un canonge delegat pel capítol encarregat de tot allò vinculat a la construcció, conservació i embelliment de l'obra des d'un punt de vista administratiu: percebre i administrar els béns i rendes de l'obra, obtenir els materials i noves vies de finançament, determinar els salaris i regular l'inici i el desenvolupament dels treballs de la catedral. Era, per tant, l'encarregat de gestionar l'Obra i representar els interessos del promotor². La seva figura era clau, ja que garantia la materialització del projecte³.

¹ Aquesta articles s'inscriu en el meu projecte de tesi doctoral dedicada a l'estudi dels tallers catedralicis en els regnes hispans (950-1230), realitzada en el marc del projecte de recerca *Artistas, patronos y público. Cataluña y el Mediterráneo (siglos XI-XV)-MAGISTRI CATALONIAE* (MICINN HAR2011-2015) dirigit per Manuel Castiñeiras.

² Vegeu la definició del rol de l'operarius realitzada per Aubert al seu ja clàssic estudi sobre la construcció a l'Edat Mitjana. M. AUBERT, "La construction au Moyen Âge", *Bulletin monumental*, t. 118 (1960), p. 241-259, esp. 247: *Les ou les chanoines délégués par le chapitre sont assistés par un secrétaire, généralement un clerc, rémunéré spécialement, qui établit la comptabilité par recettes et dépenses, fait rentrer l'argent, embauche les travailleurs, paye les matériaux, les maîtres et les ouvriers, toutes les dépenses du chantier, et présente chaque année un compte qu'approuve le chapitre, après vérification des chanoines délégués. Ceux-ci et leur clerc constituent la fabrique; celle-ci conserve les plans, dessins, modèles et maintient l'unité de l'œuvre à travers les vicissitudes financières et les changements d'ouvriers et d'architectes. Le clerc porte parfois dans les textes le titre de "gardien de la fabrique", "maître de la fabrique" et même parfois "maître de l'œuvre". Il est en rapport constant avec l'architecte, mais ne saurait le remplacer: il n'est pas un technicien.*

³ Com va demostrar Branner en el seu estudi sobre la catedral de Bourges, la presència d'un operari o de donacions a la *fabrica* o *opera* no sempre s'ha de relacionar amb una campanya constructiva en curs. Vegeu: R. BRANNER, "Fabrica, opus and the Dating of Medieval Monuments", *Gesta*, vol. 15, núm. 1-2 (1976), p. 27-30. Un dels exemples més evidents

Aquesta funció podia ser exercitada per un monjo en els monestirs o bé per un canonge a les col·legiades o catedrals, o fins i tot per un laic professional. Aquest darrer és precisament el perfil de l'arquitecte Ramon Lambard (*Raimundus Lambardus*), contractat l'any 1175 per a la conclusió de la catedral de la Seu d'Urgell. En el contracte signat entre el bisbe i el capítol de la Seu d'Urgell per a la finalització de les obres de la catedral de Santa Maria (doc.1.), es confirma la seva doble funció com a mestre d'obres, però també com a obrer catedralici responsable de la gestió financera de la construcció. Com han suggerit altres autors, probablement Ramon Lambard, oriünd de la vila de Coll de Nargó, hauria rebut aquest encàrrec gràcies als seus contactes amb el capítol catedralici, on es documenta un Pere de Nargó,

Fig. 1 Commemoració epigràfica de l'inici oficial de les obres de la catedral de Santa Maria de Lleida. Mur nord del presbiteri. © Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida.

34

que hauria estat familiar seu⁴. Tanmateix, Ramon Lambard no va exercir la tasca d'obrer catedralici sol, sino que va ocupar aquest càrrec amb dos canonges obrers més, Guillem i Bernat, documentats en el mateix període d'activitat que el "Lambard"⁵. Aquest fet demostra que la gestió de la construcció no depenia només d'un obrer, sino que sovint estava lligada a un cos administratiu més ampli.

En altres casos, l'administració de l'obra era exercitada per una eclesiàstic. A la commemoració epigràfica de l'inici oficial de la construcció de la catedral de Lleida, de l'any 1203, es constata la funció de Berengarius Obicionis com a *operarius*, encarregat de l'administració financera de la construcció, així com de l'arquitecte Petrus De Cumba (Pere de Coma), *magister et fabricator* (fig.1). La presència del seu nom a la làpida commemorativa de l'inici de les obres de la catedral equipara el protagonisme de l'obrer catedralici al del propi arquitecte, en aquest cas, Pere de Coma. La primera referència documental al personatge es remunta al 29 de desembre del 1179; en aquest moment *Magistri Opiçonis* signa com a testimoni en un arrendament d'unes cases situades a la Parròquia de Sant Joan⁶. L'any

sobre la multiplicitat de funcions de l'obra catedralícia el trobem a la catedral de Girona. A la col·lecció diplomàtica de la Seu es documenten tota una sèrie de donacions dels anys 1126, 1130, 1142 i 1143 destinades a l'Obra de la Catedral, que havia estat consagrada el 21 de setembre del 1038. Cal entendre aquestes lleixes com una donació al cos administratiu de la catedral, i no pas a obres en curs. J. CAMPRUBÍ, *La catedral de Girona entre 1101 i 1144. Col·lecció diplomàtica i estudi històric*, Bellaterra, 2012 [Tesi doctoral inèdita], docs. 133, 165, 242 y 252.

4 J. DURAN-PORTA, "Sobre l'origen de Raimon Lambard, obrer de la catedral d'Urgell", *Locus Amoenus*, 8 (2005-2006), p. 19-28.

5 "Guilelmi Palariensum operarii" consta en dos documents de l'any 1177 (C. BARAUT, "Els documents dels anys 1151-1190 de l'Arxiu Capitular d'Urgell", *Urgellia*, X (1990-1991), doc. 1733, p. 253 i doc. 1734, p. 253) mentre que l'obrer Bernat (Bernardi operarii) apareix en dos documents del 1178 (C. BARAUT, "Els documents dels anys 1151-1190... doc. 1731, p. 251 y doc. 1740).

6 F. CASTILLÓN, "Diplomatario de la sacristía de la Seu Vella de Lleida (1151-1227)", *Ilerda. Humanitats*, 52 (1998), doc. 13, p. 104.

1205 ja apareix com a responsable administratiu de l'obra de la catedral (*Berengarius eiusdem sedis operarius*)⁷, i posteriorment, el 1220, consta com a prior, la més alta dignitat capitular: *opiz ilderdensis prioris*⁸. Aquest fet demostra que el càrrec d'administrador de l'obra era important dins del "cursum honorum" dels membres dels capítols o comunitats monàstiques.

ANNO D(omi)NI MCCIII ET XI
 K(a)L(endas) AUGUS/TI\ SUB DO(m)IN(n)O
 CE(n)TIO P(a)P(a) III VENER/AB\LI GO(m)
 BALDO HUIC EC(c)LE(siae) P(rae)SID(en)TE I (n)CLI
 TUS RES /PE\TRUS II ET ERMEN
 GAUDUS CO/ME\S /UR\GELLENS(sis) PRIMA
 RIU(m) ISTIUS FABRIC(a)E LAPI/DE\ (m)
 POSUERU(n)T
 [be]RE(n)G/AR\IO OBICIONIS OPER/AR\IO EXIS
 [te](n)TE PE/TR\US D(e) CU(m)BA (.) M(agister) <et>
 FABRICATOR⁹

L'any del Senyor 1203, el 22 de juliol, essent papa
 Innocenci III i presidint aquesta església el venerable
 Gombau. L'íncit rei Pere II i el comte d'Urgell,
 Ermengol, posaren la primera pedra d'aquest edifici,
 Essent-hi present l'encarregat de l'obra Berenguer
 Obició. Pere de Coma, mestre i arquitecte.

35

(Làpida commemorativa de la col·locació de la primera pedra de la Seu Vella de Lleida.

Transcripció: Núria Farré Barril, *La Seu Vella de Lleida. L'Esplendor Retrobada*, Lleida, 2003, p. 243).

El cas de Berengarius Obicionis no és aïllat. *El Museu Diocesà de Tarragona conserva una làpida sepulcral* en la què es fa constar que Raimundus de Miliano (Ramon de Milà), *operarius beate*

7 F. CASTILLÓN, "Diplomatario...", 1998, doc.69, p.133.

8 F. CASTILLÓN, "Diplomatario...", 1998, doc.88, p. 145.

9 La làpida commemorativa va ser descoberta el 1859 i dipositada al Museo de la Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos el 1868. Actualment es troba a la seva ubicació original, al mur nord del presbiteri. A partir de l'anàlisi epigràfic alguns autors consideren que no es tracta d'una obra contemporània als fets que refereix, i situen la seva materialització al segle XIV. Vegeu al respecte: I. BANGO, "La catedral de Lleida. De la actualització de una vieja tipología templaria, conservadurismos y manierismos de su fábrica", *Actes del Congrés de la Seu Vella de Lleida*, Lleida, 1991, p.29-37; I. BANGO, "La catedral de Lleida, último gran proyecto del románico catalán", a I. BANGO, J. BUSQUETA, (ed.), *Gombau de Camporrells, bisbe de Lleida. A l'alba del segle XIII*, Lleida, 1996, p.17-42; J.R. GONZÁLEZ, "Làpida commemorativa de la col·locació de la primera pedra (22 de juliol de 1203)", *La Seu Vella. L'esplendor retrobada*, Lleida, 2003, p.243-250 [Catàleg d'exposició].

tecle, en morir el 31 de desembre del 1266, deixava acabades deu voltes construïdes durant la seva administració (*decem voltas condidit*) (fig.2). Probablement obtingué el càrrec de canonge obrer vers el 1246, quan subscriu per primera vegada un document de compromís entre el Capítol i la ciutat sobre mobles funeraris. Encara que no hi ha dubte sobre el seu paper com a obrer catedralici encarregat de l'administració financera de la construcció, a partir de la làpida sepulcral esmentada alguns autors l'han identificat erròniament com l'artífex de les voltes¹⁰. D'altra banda, la historiografia ha especulat insistentment entorn a la identificació de les *decem voltas* a les que al·ludeix el canonge Milà. Per Liaño les deu voltes a les que fa esment l'èpitafl podrien ser tres de cada nau que neixen del creuer, i la desena el propi cimbori, per l'elevació del qual es requeria el recolzament d'arcs i voltes als quatre trams adjacents¹¹.

A[NN]O DNI. MCCLXVI, PRIDIE KL. IANUARI

OBIIT R. DE MILIANO OPERARIUS BEATE TECLE

CUI SE TOTUM REDDIDIT

ET DECEM VOLTAS CONDIDIT

ERGO TECLA CORAM DEO

ADVOCATA SIT PRO EO.

36

El 1266, el dia abans de les calendes de gener (31 de desembre), morí Raimundus de Miliano, operari de Santa Tecla, a la qual es consagrà enterament construïnt deu voltes; i per això es prega a Santa Tecla que davant de Déu sigui advocada per aquest.

(Lauda sepulcral del canonge Raimon de Milà, marbre. Vers l'any 1266. Transcripció: Á. DEL ARCO MOLINERO, *La primitiva Catedral de Tarragona, Santa Tecla la Vieja: Estudio Arqueológico*, Tarragona, 1914, p. 11).

L'arquitecte o mestre d'obres: el cas del Pere de Coma.

L'esmentada commemoració epigràfica de l'inici de les obres de la catedral de Santa Maria de Lleida confereix un especial protagonisme al mestre d'obres Pere de Coma, *magister et fabricator*. Pere de Coma és el primer arquitecte de l'obra de la Seu Vella de Lleida, responsable del projecte i la direcció dels treballs de la construcció. El seu nom és conegut gràcies a l'esmentada làpida, però també pel contracte que l'any 1193 signà amb el Capítol de la Seu Vella, mitjançant el qual el mestre d'obres oferia els seus serveis al bisbe i promotor de l'obra de la catedral, Gombau de Camporrells (Doc.2)¹².

¹⁰ E. MORERA LLAURADÓ, *Memoria ó descripción histórico-artística de la Santa iglesia catedral de Tarragona desde su fundación hasta nuestros días*, Tarragona, 1904, p. 35.

¹¹ E. LIAÑO, "Catedral de Tarragona", a J. BRACONS, P. FREIXAS, (ed.), *Arquitectura I. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, Barcelona, 2002 [L'Art Gòtic a Catalunya], p. 72.

¹² F. FITÉ, "Els mestres d'obra d'època medieval", a *La Seu Vella. L'esplendor retrobada*, Lleida, 2003, p.51-66 [Catàleg d'exposició].

Fig. 2 Lauda sepulcral del canonge Ramon de Milà, marbre. Vers l'any 1266. © Museu Diocesà de Tarragona.

Segons les condicions del contracte, Pere de Coma assumia la direcció de les obres de la catedral renunciant a tots els seus béns i pertinences, que consistien en 6 sous censals que rebia d'una honor situada a la torre de Grealo i la seva casa ubicada a la parròquia de Sant Joan, essent admès a la canonja¹³. A diferència de Ramon Lambard, que rebé una pensió de per vida equivalent a una porció canonical –concretada en la manutenció, vestit, emoluments i béns de l'obra– però no ingressa a la comunitat, Pere de Coma s'entrega, en persona i béns, a l'obra de la Seu de Lleida. Es tracta, per tant, d'un *conversus*, que rebrà, com un canonge més, la seva porció canonical i 50 sous anuals per a vestimenta¹⁴.

En aquest sentit, les notícies documentals sobre Pere de Coma, recollides essencialment per Josep Lladonosa, ens permeten reconstruir la seva biografia. L'any 1180 el mestre d'obres hauria adquirit una casa a la Parròquia de Sant Joan, un lloc proper a la catedral, sota els murs orientals de la Suda, on vivien un important nombre d'obers i servidors de la canònica, on cal pensar que hi establí el seu taller: *ego, Cigala, juglar, et Lucia, uxor mea, per nos et per nostros, vendimus et tradimus vobis Pedro de Cumba et vestris, omnique progeniei, ac posteritate vesre in perpetuum, quasdam domos quas habemus in civitate Ilerde, in ipsa costa, in parrochia Sancti Johannis. Que affrontant, ex una parte in domibus Raimundo de Valle Viride, et Martini de Boreu, et Petri de Laborri, et de alia parte, in domibus Ermesendis de Vallebrera et Petri Johannis, et de tercia in domibus Petri de Salas, et de quarta in carraria publica*¹⁵. D'altra banda, tot i que la historiografia és unànime a l'hora de reconèixer el contracte del 1193 com l'inici de la relació contractual entre el mestre d'obres i el capítol de la catedral, "Petri Ça Cumba o de Cumba" signa com a testimoni en dos documents dels anys 1189 (9 i 16 d'octubre) que concerneixen directament a la comunitat¹⁶. Aquest fet demostra que molt probablement va participar en un projecte anterior a la catedral, quelcom que li proporcionaria el prestigi suficient per rebre, més tard, l'encàrrec de la gran obra. En aquest context, cal pensar que possiblement hauria participat en els

37

13 El dia 1 de març del 1222 Berengarius Obicionis, *operarius* de la catedral, va realitzar una cessió a favor de Berenguer de Coma i els seus descendents d'una *statica domorum* que abans havia estat de Pere de Coma. Cal pensar, per tant, que es tracta de la propietat que Pere de Coma havia entregat quan aquest va entrar a la comunitat. El document el recull J. LLADONOSA, "Santa Maria l'Antiga i la primitiva canonja de Lleida (1149-1278)", a *Miscel·lània Històrica Catalana. Homenatge al P. Jaume Finestres, historiador de Poblet (+1769)*, Poblet, 1970, p.85-136, esp. doc.19, p. 134.

14 Diverses notícies documentals confirmen aquest perfil de l'artista *conversus*. Aquestes notícies són molt més abundants en el camp de la pintura. Al cas de Pere de Coma podem afegir altres exemples com el del pintor i escultor Walter de Colchester, el qual, a la fi del segle XII va entrar com a monjo a l'abadia de Saint Albans, o el del pintor Foulque, que es va convertir en *frater* a canvi de decorar l'abadia de Saint-Aubin d'Angers (1082-1106). Alguns d'aquests exemples són citats a M. CASTIÑEIRAS, "Artiste-clericus ou artiste-laïque ? Apprentissage et curriculum vitae du peintre en Catalogne et en Toscane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, XLIII (2012), p. 15-30.

15 Arx. Cap., Llibre Verd, I. 137r, recollit per J. LLADONOSA, "Santa Maria l'Antiga...", p. 117.

16 Publicats per F. CASTILLÓN, "Diplomatario...", 1998, doc.33 i 34, p.114.

treballs constructius de la canònica de la Seu Vella, l'inici dels quals ha estat situat a la dècada dels setanta del segle XII¹⁷. Poc després, l'any 1193 el mestre d'obres ingressa a la comunitat, assumeix el projecte i inicia l'adaptació i remodelació de l'espai on havia de construir-se el nou temple. Una adaptació necessària, si tenim en compte la política d'adquisicions i permutes d'edificis al solar on es construiria la nova catedral que a partir del 1193 va iniciar el bisbe Gombau de Camporrells¹⁸.

Sembla versemblant, per tant, pensar que Pere de Coma formava part d'una nissaga de picapedrers i mestres d'obra establerts a Lleida el darrer quart del segle XII, que a partir de la dècada dels anys setanta començà a treballar pel capítol catedralici, primer a la canònica i més tard a la catedral. Alguns autors consideren que seria "fill d'un altre lapidari, també anomenat Pere, que juntament amb Berenguer i Guillem, probablement el seus germans, tenien cases pròpies l'any 1175 al carrer de la Cigarra, on vivien una gran quantitat d'obrers i servidors de la canònica"¹⁹. Sobre el proposat llinatge dels Coma, resulta significatiu un document de donació de l'1 de març del 1222 que registra la cessió per part de Berengarius Obicionis, prior i obrer catedralici, a favor de Berengario de Cumba i dels seus descendents de la *staticum domorum* (estatja de cases), situada a la Costa de Sant Joan, que havia estat propietat de Pere de Coma²⁰. A partir de la notícia de la recepció d'aquest conjunt de cases per part de Berenguer de Coma, aquest ha estat considerat no només parent de Pere de Coma, sinó també mestre d'obres de la catedral, tot i que no hi ha constància documental. En la meua opinió, després de la mort del mestre Pere de Coma, probablement Berenguer hauria heretat el conjunt de cases amb obradors que el mestre d'obres havia donat al capítol de la Seu Vella l'any 1193. Malgrat que no es pot verificar documentalment, cal pensar que altres membres de la seva família, un reconegut llinatge de picapedrers i mestres d'obra, haurien mantingut el lligam amb la Seu Vella a través d'algun dels seus membres, com el propi Berenguer de Coma, possiblement actiu en el procés constructiu abans del 1250.

En qualsevol cas, el testimoni de Pere de Coma és absolutament excepcional, ja que la història del mestre d'obres en els segles XI i XII és essencialment anònima. Malauradament, els seus noms rarament acompanyen els grans projectes constructius, i quan aquests apareixen, sovint és difícil saber si els termes fan referència a l'arquitecte o al comitent. La causa principal d'aquesta confusió és la falta de precisió en l'ús del vocabulari tècnic, atès que diversos termes són utilitzats indiscriminadament per a definir al responsable del projecte arquitectònic, documentat com a *fabricator*, *lathomus*, *capudmagister* o *magister operis*, i rarament sota l'apel·latiu d'*architectus*²¹. Per tant, sembla que durant els segles

17 Segons Eduardo Carrero, l'any 1174 a la canònica ja s'havia construït, com a mínim, la infermeria i el refector. Els treballs prosseguirien a bon ritme durant el prelat de Berenguer (1191) i Gombau de Camporrells (1192-1205). E. CARRERO, "Sobre ámbitos arquitectónicos y vida reglar del clero. La canònica de la Seu Vella de Lleida", *Seu Vella. Anuari d'Història i cultura*, 3 (2001), p. 151-190. Agraïxo a l'autor les seves apreciacions sobre aquest subjecte.

18 J. LLADONOSA, "Santa Maria l'Antiga...", p. 98-101.

19 G. ALONSO, *Los Maestros de la Seu Vella de Lleida y sus col-laboradores. Con notas documentales para la Historia de Lérida*, Lleida, 1976, p. 17-18.

20 *Quod ego, Berengarius Opiz, Prior et Operarius Ilerdensis Sedis, cum consilio et voluntate domini Berengarii, Dei gratia Ilerdensis Sedis Episcopi et totius Capituli Ilerdensis, per me et per omnes successores meos, dono et trado et in perpetuum concedo vobis Berengario de Cumba et vestris et cuilibet quibus volueritis atque omni vestre proieniei, unam staticam domorum in villa Ylerde, in parrochia Sancti Johannis, quam Petrus de Cumba dimisit olim Operi Sedis Ilerde (...)*. ACL, *Llibre Verd*, f. 138. (Edició: LLADONOSA, "Santa Maria...", 1970, doc. 19, p. 134).

21 Veure al respecte els estudis de N. PEVSNER, "The Term 'Architect' in the Middle Ages", *Speculum*, 17 (1942), p. 549-562 i S. KOSTOF, *El arquitecto: historia de una profesión*, Madrid, 1984, p. 65-97.

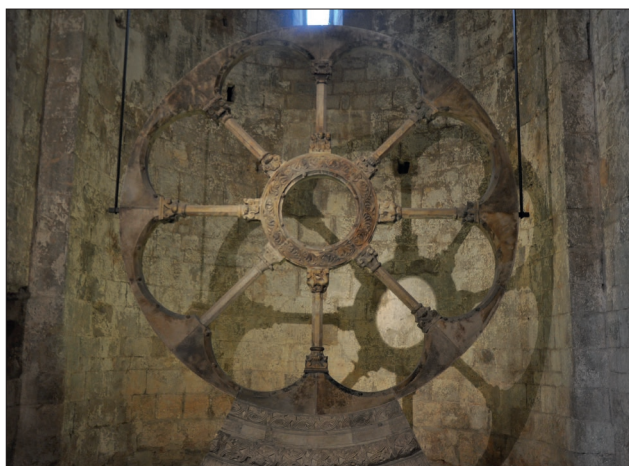

Fig. 4 Rosassa de la façana del monestir de Sant Pere de Galligants. OMNES COGNOSCAN PETRUM FECISSE FENESTRAM (Sàpiga tothom que Pere féu la finestra). Foto: Autor

40

primer arquitecte de la catedral de Tarragona amb nom conegut. Aquest apareix al necrologi de la Seu de Tarragona, on es menciona com *Fr. Bernardus magister operis ecclesiae*. La historiografia està d'acord en situar els seus treballs durant l'arquebisbat de Pere d'Albat (1238-1254), essent Raimundus de Miliano l'administrador encarregat de l'administració de l'obra²⁶. Als exemples hispans cal afegir altres casos documentats a l'Occident medieval, com el de Guglielmo da Volpiano (962-1031), comitent i *concepteur* de l'església de Saint-Bénigne de Dijon, recordat a la documentació com a *reverendus abbas magistro conducendo et ipsum opus dictando* (el venerable abat dirigint als mestres i donant les indicacions pel treball).

Pel que fa al procés d'aprenentatge, cal pensar que la majoria dels mestres d'obres adquirien i completaven els seus coneixements en l'àmbit secular, a través de l'experiència pràctica en l'ofici de la pedra i l'estàtica de la construcció. Aquest progressiu aprenentatge era molt ampli i abraçava des de l'extracció del material de la pedrera fins a la pràctica de la talla escultòrica. En aquesta línia, durant el segle XII comença a dibuixar-se amb més claredat una certa polivalència en els mestres d'obres. Aquests apareixen documentats com a coneixedors de l'art de la construcció i alhora com a escultors o experts en altres oficis relacionats amb la pedra. És molt significatiu en aquest sentit un document de donació de l'any 1006, en el qual signa com a testimoni un tal *Fedantius artificem petre*, és a dir, especialitzat en els oficis de la talla de la pedra; quatre anys més tard, el mateix personatge –primer arquitecte amb nom conegut dels monestirs de Sant Cugat del Vallès– signa com a arquitecte i mestre d'obres: *Signum Fedantius, architectus et magisteri edorum*²⁷.

D'aquesta manera, el procés d'aprenentatge incloïa el coneixement de l'ofici de la pedra, el treball als murs i paraments, i culminaria amb el mestratge i la direcció de l'obra. En alguns casos, els mestres d'obres apareixen documentats com a *carpentarii et lapidarii* (fusters i picapedrers), de manera

25 Per a l'abaciologi veure E. MALLORQUÍ, *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere de Galligants (911-1300)*, Barcelona, 2013, I, p. 59-61.

26 Vegeu al respecte els estudis de M. SANÇ CAPDEVILA, *La Seu de Tarragona. Notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars*, Barcelona, 1935, p. 15.

27 J. RIUS I SERRA, *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, Barcelona, 1947, II, p. 53 i 72, docs. 407 i 428.

materialització de l'obra. En aquest sentit, a l'abaciologi de Sant Pere de Galligants es documenta un Pere actiu entre els anys 1193 i 1200, que podria relacionar-se amb l'abat que comissionà l'obra i deixà constància documental del seu nom a la rosassa²⁵.

D'altra banda, l'ús d'altres termes com *bonus architectus* o *artifex bonus* indica un coneixement teòric real de l'arquitectura per part d'eclesiàstics. En aquest sentit, diverses notícies documentals dels segles XI-XII confirmen l'existència d'aquest perfil a la Corona d'Aragó, com és el cas del *magister operis* "Frater" Bernardus,

Fig. 5 (esq.) Miniatura de la *Relatio de innovatione ecclesiae Sancti Geminiani*, amb els «artifices» i els «operaris» sota les ordres de Lanfranco. Modena, Archivio capitolare, Ms.O.II.11, f. 9r. Segle XIII.

Fig. 6 (dreta) Miniatura de la *Vida de Saint Albans* (Dublin, Trinity College Ms 177, E.1.40, fol. 59v), que acull la visita del Rei Offa a la abadia de St. Alban. Segle XIII.

que també eren coneixedors de l'ofici de la fusteria. És significatiu el cas de Guillem de Sens, arquitecte de la catedral de Canterbury, *in ligno et lapide artifex subtilissimus*, és a dir, un expert en la pedra i la fusteria, prova de la polivalència d'aquestes mestres²⁸.

D'altra banda, els testimonis documentals de la segona meitat del segle XII demostren que progressivament l'arquitecte o mestre d'obres adquirí un status superior al de qualsevol altre membre del taller. Per adonar-se'n, només cal observar les representacions iconogràfiques del procés constructiu, on aquest gaudeix d'un major protagonisme que la resta dels operaris. Sovint se'l representa amb els estris propis de l'ofici com l'escaire o el compàs, i donant ordres i instruccions als operaris. Un bon exemple d'aquest tipus iconogràfic és la representació conservada a la *Relatio innovatione ecclesie sancti Geminiani*, on veiem a l'arquitecte Lanfranco dirigint els treballs de la construcció de la catedral de Módena (fig.5)²⁹. Lanfranco s'acosta amb un seguici i porta la *virga* en una mà, mentre amb l'altra assenyala quatre obrers, que excaven els fonaments i retiren la terra amb cabassos fixats a l'esquena. Lanfranco manté aquesta actitud a la següent vinyeta, però ara ja dirigint les obres de treball de la pedra i la fàbrica iniciades per dos "artifices", mentre altres dos "operarii" s'encarreguen dels transport dels materials.

La preponderància del mestre d'obres es encara més evident al segle XIII. El monjo benedictí Matthew Paris (c.1200-1259) ens proporciona una reveladora il·lustració de l'estatus de l'arquitecte en una miniatura de la *Vida de Saint Alban* (Dublin, Trinity College Ms 177, E.1.40), que acull la visita del Rei Offa a la abadia de St. Alban, acompanyat per l'arquitecte i l'*operarius* (fig.6)³⁰. Com Lanfranco, l'arquitecte vesteix una llarga túnica i porta dos atributs propis de la seva condició: l'esquadra i el com-

28 L.F. SALZMAN, *Building in England down to 1540*, Oxford, 1952, p. 123 i 370.

29 *Historia Foundationis Cathedralis Mutinensis. Relatio de Innovatione Ecclesie Sancti Geminiani ac de Translatione Eius Beatissimi Corporis*. Modena, Archivio capitolare, Ms.O.II.11.

30 M. R. JAMES, *Illustrations to the Life of St. Alban in Trinity College Dublin Ms e.1.40* (Oxford, 1924), pl. 47.

pàs. La seva situació entre el rei i l'administrador, i fins i tot la gestualitat, anunciant al monarca l'estat dels treballs, es reveladora del pujant estatus social de l'arquitecte. La seva figura s'engrandí de manera que fins i tot algunes inscripcions el presenten com *magister doctissimus, doctissimus in arte* o *nobiliter doctus in arte*. N'és un exemple la làpida encastada al mur exterior de l'absis major de la catedral de Mòdena, que commemora la direcció del propi Lanfranco amb uns termes prou eloqüents: «*Ingenio clarus Lanfrancus doctus et aptus, est operis princeps rectorque magister* » (Lanfranco, mestre de clar enginy [...] docte i apte [...] és el creador i mestre rector d'aquesta obra).

Fig. 7 Inscripció encastada al pilar nord-oriental del claustre de Sant Cugat. Adossat a l'esmentat pilar trobem la representació d'un escultor tallant un capitell corinti, escena que ha estat identificada com l'autoretrat de l'escultor: Foto: J.A.. Olañeta

L'escultor medieval: signatura, polivalència i mobilitat.

42 El mestre d'obres dirigia i supervisava la construcció, en la qual hi eren implicats diversos agents. Malgrat que mai va gaudir de la mateixa categoria professional o status que l'arquitecte, l'escultor progressivament adquirí una certa importància i consideració social³¹. L'emergent posició de l'escultor en el sí dels tallers catedralicis és confirmada per retrats com el d'Arnau Cadell, conservat en un dels capitells del claustre de Sant Cugat del Vallès, on es representà tallant un capitell corinti (fig.7).

Al pilar nord-oriental del claustre de Sant Cugat es conserva la làpida en la qual Cadell proclama la paternitat de l'obra: *HEC EST ARNALLI SCULPTORIS FORMA CATELLI QUI CLAUSTRUM TALE CONTRUXIT PERPETUALE* (aquesta és la imatge de l'escultor Arnau Cadell, que construï aquest claustre per a la posteritat)³². El fet que utilitzi el terme "construï", ens fa pensar que Cadell volia ser recordat com l'autor que va fer possible la materialització del claustre, però no només des d'un punt de vista escultòric, sinó també arquitectònic. I la sent d'una forma eminentment intel·lectual, lligada a la idea de la fama i de l'afirmació individual. Més enllà d'una simple marca de fàbrica, la seva signatura és una prova de la satisfacció de l'artista per l'obra assolida. El seu és un cas molt particular, ja que revela l'existència d'una consciència artística, però també per la voluntat de Cadell de perpetuar-se com a artífex i escultor.

Cal pensar, doncs, que a finals del segle XII l'escultor probablement adquirí un rol similar al del mestre d'obres, coneixedor de l'art de la construcció i alhora expert en altres oficis de la pedra. Ca-

31 C. SÁNCHEZ, "Artificem petre: organización del taller y rol del artista en el arte románico", *Románico*, 20 (2015), p. 122-131.

32 Cadell signa com a testimoni en dos documents del monestir de Sant Cugat dels anys 1206 i 1207. A partir d'aquestes evidències la historiografia ha considerat que en aquests anys es treballava al claustre, les obres del qual haurien començat vers el 1190. S. CARDÚS, *L'escultor Arnau Cadell i el seu claustre de Sant Cugat del Vallès*, Sabadell, 1957, p. 11 y ss; I. LORES, I.: "s.t. [El monestir de Sant Cugat del Valles]", *Catalunya Romànica*, vol. XVIII: *El Bages*, Barcelona, 1991, p. 169-182; I. LORES, "Arnau Cadell", *The Grove Encyclopedia of Medieval Art and Architecture*, vol. I, Oxford University Press, 2012, p. 155-156.

Fig. 8 Capitell procedent de la cripta de Sant Pere de Mardona, conservat al Museu Diocesà i Comarcal de Solsona ©. Segle XII.

dell va dirigir un taller itinerant especialitzat en la construcció de claustres que no només assumí la decoració escultòrica dels claustres de Girona i Sant Cugat, sino també de les parts estructurals. Precisament és aquest perfil que els darrers anys Manuel Castiñeiras ha plantejat per la figura del Maestro Mateo, un director d'obres que entre 1168 i 1188/1211 va dur terme la finalització del cos occidental de la catedral de Santiago i va enllestir l'edifici per la consagració del 1211³³.

Segons el testament d'Arnau Cadell, conservat entre els pergamins del calaix de Testaments de la Pia Almoïna del Pa de la Seu de Girona del 13 d'octubre del 1221³⁴, en el moment de la seva mort l'escultor disposava de béns immobles a Sant Cugat i de crèdits allà i a Girona. A més, Cadell tenia drets sobre el mas Albert de Bevià (Madremanya), adquirits per via d'una penyora que no li fou rescatada, i els llegà a la Pia Almoïna, de manera que a més d'artista, hauria actuat com a prestador. D'altra banda, atengué la forma-

ció d'un nebot jove i beneficià amb llegats importants el monestir de Sant Cugat, que per cert, li devia encara quantitats considerables. En aquest sentit, el testament és força concloent i el fet que la comunitat de Sant Cugat li degué diners i ell fos titular de nombroses propietats allunya el perfil d'Arnau Cadell del de Pere de Coma, que com hem vist lliurà tots els seus béns per ingressar a la comunitat. La seva condició de prestador reflectida en el seu testament i les nombroses propietats documentades a la seva mort ens porta a pensar que Cadell fou un laic, com Ramon Lambard, encara que amb uns forts vincles amb la comunitat³⁵.

La historiografia també ha conferit el perfil polivalent d'Arnau Cadell a l'escultor Mirus, la identitat del qual és coneguda per la inscripció que apareix en dos capitells procedents de la cripta de

33 M. CASTIÑEIRAS, "El maestro Mateo o la unidad de la artes", *Maestros del románico en el Camino de Santiago*, Aguilar de Campoo, 2010, p. 187-239. Per contra, en altres casos, l'especialització de l'escultor sembla ben definida i es corroborada per inscripcions com la de Willigelmo a la façana del Duomo de Modena, on podem llegir "INTER SCULTORES QUANTO SIS DIGNUS ONORE CLARET SCULTURA NUNC WILIGELME TUA" (*aquestes escultures demostren, Wiligelmo, l'honor i la reputació que tens entre els altres escultors*).

34 J.M. MARQUÈS, "L'escultor Arnau Cadell i el claustre de la Seu de Girona", *Miscel·lània litúrgica catalana*, 16 (2008), p. 163-168.

35 Malgrat tot, altres notícies documentals confirmen l'existència del perfil de monjo-escultor que alguns historiadors han suggerit per Arnau Cadell. Podem citar el cas del monjo Martin "lapidum mirabilis arte" que entre els anys 1170 i 1189 va esculpir una part de la tomba de Sant Llàtzer d'Autun, o el del monjo Guinamandus "in architectura et sculptura peritissimus" que va esculpir admirablement (*mirabiliter sculpsit*) la tomba de Saint-Front de Périgueux. P. DU COLOMBIER, *Les Chantiers des cathédrales: ouvriers, architectes, sculpteurs*, Paris, 1953 (1973), p. 113.

Sant Pere de la Madrona, avui al Museu Diocesà i Comarcal de Solsona (fig.8)³⁶. El primer capitell (inv.157) és decorat amb un personatge barbat i vestit amb una túnica cenyida a la cintura que deixa veure els seus peus nusos, recolzats sobre l'astràgal. Presenta una corona a la testa, de la qual emergeixen unes tiges sostingudes pel personatge i que més tard s'enrosquen als seus braços. Sens dubte, l'element de major interès és la inscripció de l'àbac, ja reproduïda per Joan Serra Vilaró, que identificà Mirus com l'arquitecte de l'edifici. Poc després Puig i Cadafalch es feia ressò de la inscripció tot afirmant que la figura representada al tambor era el retrat de "l'autor de obra"³⁷, mentre que per altres podria tractar-se d'una cariàtide³⁸, o d'un atlant³⁹.

Fig. 9 Capitell amb atlants conservats a Saint-Pierre de Mozac (Puy-de-Dôme). Foto: Autor.

44

Contràriament, en els darrers anys s'ha suggerit que el capitell podria acollir el retrat del comitent⁴⁰. Aquesta interpretació, recolzada en el fet que Madrona formava part del senyoriu de la família vescomtal Miró, topa amb alguns esculls, degut a la presència d'elements iconogràfics incongruents en aquest context. Ens referim al fet que la figura presenti els seus peus nusos, un recurs iconogràfic reservat a personatges sagrats de major dignitat com sants, Crist i els apòstols. També són representats descalços els atlants, un tema iconogràfic procedent del món antic i que a l'imaginari romànic apareix amb certa freqüència decorant elements arquitectònics de suport com bases, columnes, capitells i permòdols. En aquest sentit, són remarcables les semblances entre la figura de la Madrona i els atlants conservats a Saint-Pierre de Mozac (fig.9), al claustre de Sant Cugat del Vallès o a la portalada oest de San Zeno de Verona, que alcen els braços en una posició anàloga a l'atlant de l'església solsonenca. A vegades aquests personatges apareixen enllaçats amb motius vegetals, com veiem a la Madrona. Tenint en comte la funció de la cripta com element sustentant del temple i el sentit de càrrega concedit als atlants, l'elecció d'aquest tema sembla força coherent en aquest context.

Pel que fa a la inscripció, malgrat que la fórmula FECIT pot remetre de forma implícita al comitent o a l'artista, en la majoria dels casos apareix vinculada a l'artífex material, mentre que pel

36 Els capitells presenten un estil avançat que ens situa en un moment tardà de la segona meitat del segle XII. Cal recordar que a partir de les característiques morfològiques del temple la historiografia ha situat la construcció de la fàbrica de Sant Pere a finals del segle XII-inicis de la centúria següent, una datació que s'avé perfectament amb la datació proposada per les peces.

37 J. PUIG I CADAFALCH, A. DE FALGUERA, J. GODAY I CASALS *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol.III/1, Barcelona, 1918, ed.facsímil 1983, p.52-53.

38 J. SERRA VILARÓ, "Senyoriu de la vescomtal família Miró", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 170, vol. XIX (1909), p. 17-24, 61-77, 110-114, 138-142, 173-183, 268-275, 299-308 i 329-333.

39 J. CAMPS, "s.t. [Capitells de Sant Pere de Madrona]", a *Catalunya Romànica*, vol XXII: *Museu Diocesà de Solsona*, Barcelona, 1986, p.310-314.

40 F. ESPAÑOL, "s.t. [Capitells de Sant Pere de Madrona]", a J. CALDERER I SERRA, J. M^a. TRULLÉN I THOMÀS (ed.), *Museu Diocesà i Comarcal de Solsona. Catàleg d'art romànic i gòtic*, Bisbat de Solsona, 1990, p. 227.

Fig. 10 Frontal d'altar de Gia (MNAC 3902), amb l'assignatura del mestres Iohannes: "IOHANNES PINTOR ME FECIT". Taller de la Ribagorça, segle XIII.

promotor s'utilitza FIERI IVSSIT (em va manar fer). Així mateix, convé recordar que en aquest tipus d'epígrafs la fórmula habitual consisteix en l'ús del nom (LEODEGARIUS ME FECIT) i no pas el cognom. Com demostrà Serra i Vilaró "Miró" és el cognom del llinatge (Ramon Miró, Suniari Miró), de manera que la hipòtesi que pretén relacionar la signatura amb aquest llinatge topa amb importants obstacles. Per aquest motiu, suggerim identificar Miró amb el nom de l'escultor que esculpí i signà el capitell⁴¹.

La presència de la fórmula ME FECIT amb valor de "firma" és particularment notable en el context artístic de la Corona d'Aragó. A més a més de l'exemple de Mirus cal assenyalar altres testimonis, com un capitell de Sant Miquel de Camarassa que contenia la inscripció A: M AVOLI ME: FECIT (avui perduda); els frontals de l'altar de Cardet (MNAC 3903) i Gia (MNAC 3902), on es conserva la inscripció "IOHANNES PINTOR ME FECIT" (fig.10); la signatura del Magister Alexander, que apareixia al Frontal de Sant Genís de Fontanes "MAGISTER ALEXANDER: ISTA OPERA FECIT", o el cas de l'escultor Ramón de Bianya, que signà l'estàtua jacent del bisbe Ramón de Vilallonga (1211-1216), a la galeria occidental del claustre de la catedral d'Elna: [Raimundus] F[ecit] F[aec] OPERA D[e] BIA[nya]⁴².

Actiu al territori de l'antic comtat del Rosselló durant el primer quart del segle XIII, Ramon de Bianya assumí diversos encàrrecs escultòrics de caràcter funerari al bisbat d'Elna, entre els que cal fer esment a la jacent del bisbe Ramon de Vilallonga (1211-1216), i la tapa del sarcòfag de Ferran del Soler (†1203), provinent del priorat cistercenc de Santa Maria de l'Eula en Le Soler (fig.11). Aquest darrer conté una inscripció autògrafa, la lectura de la qual ha estat molt discutida: [RAIMUNDU] DE

41 Vegeu les veus "fecit" i "feri ivssit" escrites per J. Leclercq-Marx a l'Index Digital d'Artistes Magistri Cataloniae: (<http://www.magistricaloniae.org/es/indice/terminos/item/feri-ivssit.html>).

42 Sobre la qüestió de la signatura i l'anonimat dels artistes medievals veure el darrer estudis realitzat per E. MINEO, "Œuvre signée / œuvre anonyme : une opposition apparente. À propos des signatures épigraphiques d'artistes au Moyen Âge", a S. DOUCHET, V. NAUDET (dir.), *L'anonymat dans les Arts et les Lettres au Moyen Âge*, Aix-en-Provence : Presses Universitaires de France, 2016, p. 37-52. E. MINEO, "L'artiste lettré ? Compétence graphique et textuelle de l'artiste roman à travers les signatures épigraphiques", en premsa.

Fig. 11 (esq.)Tapa del Sarcòfag de Ferran del Soler (†1203), procedent de Santa Maria de l'Eula a Le Soler (Rosselló). Actualment la tapa del sarcòfag es conserva encastada a la galeria oriental del claustre de Elna. Foto: Autor

Fig. 12 (dreta) Jean-Léon Gérôme, Pigmalión i Galatea, The Metropolitan Museum of Art, Nova York, 1890.

46

BIA/ JA ME/ FE/ E I/ MAZ/ E SE/ RE, és a dir, “Ramón de Via m’ha fet i ara seré estàtua”⁴³. L'epígraf demostra una clara voluntat per part de l'escultor d'humanitzar l'estàtua, quelcom que ens remet a la figura llegendària de l'escultor Pigmalión –a qui l'escultor sembla tenir present– que va aconseguir, gràcies a la intervenció d'Afrodita, dotar de vida a la seva escultura més bella: Galatea (fig.12). Per tot plegat, cal pensar que existí un perfil polivalent d'acord amb les necessitats de l'època, però també una especialització en la pràctica escultòrica com hem vist en el cas de Ramon de Bianya, que focalitzà la seva activitat en la materialització de monuments funeraris.

Mestres d'ofici, manobres i aprenents

La materialització d'un gran projecte com era la construcció d'una catedral o d'un monestir, exigia una mà d'obra abundant i especialitzada. Malgrat l'aparent arbitrietat terminològica que es desprèn de la documentació dels segles XI i XII, progressivament s'establiren diferents categories professionals, i en conseqüència, diferències econòmiques i socials⁴⁴. Així doncs, a partir de la lectura dels

43 C. PUIGFERRAT, “s.t. [Tapa de sarcòfag amb la imatge jacent de Ferran del Soler]”, *Catalunya Romànica*, vol. XIV: *el Rosselló*, Barcelona, 1993, p. 401-402. A aquestes dues obres, signades i actualment encastades al claustre de la catedral de Santa Eulàlia i Santa Júlia d'Elna, hem d'afegir una tercera escultura jacent atribuïda a Ramon de Bianya, corresponent al cavaller Guillem Gaucelm de Tellet († 1211), conservada a l'atri del monestir de Santa Maria d'Arles (Vallespir). Vegeu: M. DURLIAT, “Raimond de Bianya ou de Via”, *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, IV (1973), p. 116-127. G. MALLET, “L'œuvre de tombier de l'atelier de R. de Bia (début du XIIIe siècle, Catalogne du Nord)”, *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 42 (2011), p. 51-58.

44 Sobre l'economia de la construcció vegeu els ja clàssics estudis de D. KNOOP, i G.P. JONES, *The Medieval Mason: an economic history of English stone buildings in the later middle ages and early modern times*, Manchester, 1949, i H. KRAUS, *Gold was the Mortar. The Economics of Cathedral Building*, Londres, 1979.

Fig. 13 (esq.) Catedral de Girona, claustre. Operaris transportant aigua (darrer quart del segle XII). Foto: Autor

Fig. 14 (dreta) Catedral de Girona, claustre. El bisbe Ramon Guissall supervisa la construcció del claustre (darrer quart del XII). Foto: Autor

textos documentals podem distingir dos categories de treballadors. D'una banda trobem els mestres d'ofici, com els picapedrers –documentats sota la denominació de *lapiscida*, *caesar lapidum*, *lathomus*, *tailliator petrae*–, els fusters (*carpentarii*), i els obrers de la construcció (*lambards*, *cementari*). En el famós contracte de Ramon Lambard per a la finalització de la catedral de la Seu d'Urgell, a més de la contractació del mestre per un període set anys, es constata que aquest podia disposar de quatre «lambardos» a més d'ell mateix, i encara, si això no fos prou, de tants «cementarios» com fossin necessaris durant el període de temps convingut. D'aquesta manera, sembla que existí una certa diferència entre els lambards, com a mestres coneixedors de la tècnica constructiva, i els *cementarios*, encarregats més específicament de col·locar els carreus al mur i unir-los amb argamassa. A vegades, la documentació és molt més concreta i als obrers encarregats de col·locar els carreus al mur se'ls designa com a *cubitores* o *positores*. A mitjans del segle XII Hugo de Sant Víctor enumera alguns d'aquests oficis: el *lathomus* i el *lapiscida* tallaven la pedra, el *cementarius* era l'encarregat d'unir els carreus amb argamassa i el *carpentarius* dels treballs de fusta. Amb tot, a vegades alguns termes com *cementarius* i *lathomus* designaven la mateixa funció, creant d'aquesta manera certa confusió sobre la categoria professional de cadascun.⁴⁵

47

En una categoria inferior trobem el manobres (*manuoperarius*, *manobra*), carreters i aprendents, és a dir, treballadors que no necessitaven una qualificació professional concreta i s'encarregaven de la provisió de primeres matèries per a la construcció. Un bon exemple d'aquesta dualitat de mà d'obra és la citada il·lustració de la *Relatio innovatione ecclesie sancti Geminiani*, on s'hi estableix una clara distinció entre mestres especialitzats en un ofici (*artifices*) i els operaris o manobres encarregats de transportar el material (*operari*), ambdós grups dirigits per Lanfranco.

Aquesta dualitat de mà d'obra apareix també en les conegudes representacions del claustre de la catedral de Girona, obra del taller d'Arnau Cadell, on es poden veure manobres transportant aigua per poder fer l'argamassa i picapedrers tallant pedra, just davant d'un relleu on es representa la

Entre els darrers estudis cal subratllar l'aproximació del tema duta a terme per P. BERNARDI, *Bâtir au Moyen Age, XIIIe- milieu XVI siècle*, Paris, 2011, p. 104 i ss.

⁴⁵ HUGO DE SAN VICTOR, *The Didascalicon: a medieval guide to the arts*, (J. TAYLOR, trad. i notes), Nova York, 1991.

construcció de l'arca de Noé (figs.13 i 14). Aquest paral·lisme entre passat Bíblic i present és molt important per comprendre el simbolisme de la imatge. No podem oblidar que davant d'aquests operaris és representa la figura del comitent, Ramon Guissall, bisbe de Girona entre 1179 i 1196, supervisant els treballs de la construcció. En la meua opinió, l'escena de Girona està marcada d'un clar simbolisme bíblic, de manera que el bisbe adquireix el mateix paper que els monarques i el profetes de l'Antic Testament, com Salomó i Ageu, elegits per Déu per dur a terme una tasca important: la construcció del Temple. De fet, l'escena té el seu paral·lel més immediat en un full de la Bíblia de Rodes, del segle XI, que narra precisament la reconstrucció del temple de Jerusalem per part de Zorobadel i Josuè a instàncies del profeta Ageu (fig.15). El dibuix s'intercala entre ambdues columnes de text i forma dues escenes: transport de materials i construcció dels murs. A la part inferior un carreter condueix un carro estirat per bous, que transporta carreus tallats i manobres que duen els carreus a peu de la construcció. A la superior, s'hi adverteix la presència d'obers i picapedrers. Entre aquests, un tira la plomada per aixecar el mur, un altre pica una pedra per col·locar-la i un darrer es disposa a fixar un carreu amb argamassa mitjançant la paleta.

48

Els transport d'aquests materials sovint tenia transfons espiritual, ja que era concebut com una penitència o una obra piadosa per a la construcció de la casa de Déu. Entre els nombrosos testimonis, podem citar el relat descrit en el *Codex Calixtinus*, que explica com els peregrins, a l'arribar al poble de Triacastela⁴⁶, rebien una pedra que havien de transportar fins a Castañeda, per fabricar la cal necessària per a la construcció de la basílica compostel·lana. D'altra banda, sabem que als segles XI i XII va néixer una nova forma de penitència que consistia en posar-se a disposició d'una església o catedral per un temps determinat, com per exemple la Quaresma, per participar en el procés constructiu. Formar part d'una manera corporal de l'edificació d'una església era un obra de caritat i digne d'obtenir el perdó dels pecats i la salvació divina. En aquest context cal entendre l'entusiasme provocat per l'inici de l'obra d'una catedral. Robert de Torigny, monjo de l'abadia de Bec i futur abat de Mont-Saint-Michel, descriu com l'any 1144, a Chartres, els fidels transportaven carros plens de pedra, fusta, blat i tot allò que podia ajudar als obrers de la construcció, de manera que les torres s'elevaven com per art de màgia. L'exemple de Chartres va ser contagiós⁴⁷. L'any següent, una carta d'Hugues, arquebisbe de Rouen, fa conèixer fets semblants. L'arquebisbe diu que els normands, havent-se fet ressò d'allò que havia passat a Chartres, van decidir imitar allò que havien vist. Llavors es formaren associacions, i després d'haver confessat els seus pecats, començaven els transports de carros amb fusta, cal, oli, blat i tot allò que podrien necessitar els obrers per la construcció.

És indubtable que existeix, per tant, un clar paral·lisme entre l'acció de penitència dels fidels descrita i el passat Bíblic. En concret, la participació del fidels en el procés constructiu ens recorda l'episodi de la reconstrucció del temple de Jerusalem, en el qual Déu es dirigí a Zorobadel i Josuè a través del profeta Ageu i expressà el seu enuig per l'estat de l'edificació amb els següents termes: *aneu al bosc, porteu fusta i reconstruiu el temple. Jo m'hi complauré i en seré glorificat* (Ageu, I, 1-8).

46 Triacastela es troba a la dotzena etapa del pelegrinatge a Compostel·la, segons l'itinerari proposat per l'autor del llibre V del *Liber Sancti Iacobi*. Vegeu: A. MORALEJO, C. TORRES, J. FEO, *Liber Sancti Jacobi. Codex Calixtinus*, Santiago, 1951, p. 501.

47 Exemples recollits per DU COLOMBIER, *Les chantiers...*, p. 21-22.

I NDIPIBAGCEPPE:

VANNO

SECUNDO DARII
 eqs in mte sexto.
 die una mensis
 factū ē uerbu dñi in
 manu agger pphē ad
 Zorobābel filiu sala
 et dace uida & ad
 hum filiu ioseph
 sacerdotē magnū dī
 cens. Haec dī dñs
 exercitū dñs. Sp̄s
 s̄c̄t̄ dñs. Nō dū uenit
 temp̄ dom̄ dñi aedi
 ficande & factū
 est uerbu dñi in ma
 nu agger pphē di
 cens. Numquid tep̄
 est uob̄ ut habitetis
 in domib̄ laqueatis &
 domus ista deserta.
 & nūc hęc dī dñs exercitū
 enite corda ur̄a sup̄ uias ur̄as
 S emnastis multū & intulistis
 paruū. Comeditistis & n̄ estis sa
 ciat̄. Bibulistis & n̄ estis in hēba
 ti. Operulistis uos & n̄ estis cole
 facti. & qui mercedē cogitāt
 ut. misit eal̄ in sacculum p̄tuli
 h aec dī dñs exercitū. Lonite cor
 da ur̄a sup̄ uias ur̄as. Ascendi
 te in montē. portate lignū &
 aedificate domū. & acceptabilis
 mihi erit & glorificabor dī dñs.
 R espexistis ad amplius & ecce fac
 tum ē min̄. & intulistis in domū
 & exsistam illud. Quā ob cau
 sam dī dñs exercitū. quia do
 mus m̄a deserta ē. & uos festi
 nastis unus quisq; in domū suā
 P p̄ hoc sup̄ uos p̄bita sc̄aeli nē
 darent rore. & tr̄a p̄bita est
 nē daret̄ germ̄ suū. Fruocau
 siccitate sup̄ tr̄a. & sup̄ montes
 & sup̄ cr̄m̄cū & sup̄ unū. & sup̄
 oleū. & que cūq; p̄fert̄ humus.
 & sup̄ homines. & sup̄ uir̄a.
 & sup̄ omnē laborē manuum.

adō postulat̄ impleri. Cum per
 gabubēle anḡlm̄ in eadē uisionem
 iuxta p̄c̄c̄t̄ uisidē uniuersa ēt̄ com
 p̄l̄ta dī dī dñs. Nam moriente sup̄
 dicto rege medoz & succedente
 in regnō cyro rege p̄sarū p̄missi
 onem dī cōpletam p̄ eundē regem
 p̄p̄t̄is h̄rl̄m̄ redact̄o. stozia sc̄di
 libri parali p̄menon. & in cuius egr̄e
 p̄p̄he cōfirmat̄. Cuiq; app̄t̄is
 & seruoib̄ templi dī aedificandē coe
 p̄sistit̄. mortuo cyro rege hac reḡ
 nante rege p̄sarū qui memorato
 successerat̄ uicine gentis ciuitatis
 h̄rl̄m̄. ut h̄s dē egr̄as refort̄ restau
 racionem tēpl̄i & ciuitatis resistēdo
 impedire coep̄t̄. Quia r̄a uone de
 terra p̄p̄t̄is r̄paratio sup̄ dicti
 templi dñi. p̄c̄c̄ dū iuxta p̄missionē
 cōcessam ē. Sp̄s q̄ d̄m̄sc̄do anno r̄ḡ
 numemorati darii rege p̄sarū ag
 ger p̄p̄ha adō missus est. Zorobā
 bel de tribu erat uida qui potestate
 rege suscipi uisus ē. & ih̄sū filiu
 ioseph sumū sacerdotē. admonā ut
 crederent cōpl̄to anno r̄ḡ numero
 temp̄ restauracionis h̄rl̄m̄ aduent̄
 se. hoc etiā addito de mercedulitate
 p̄p̄t̄i uelut̄ inuitari de quod sp̄m̄
 dixerat̄. Sp̄s h̄c dī dñs. n̄ dū uenit temp̄
 ut aedificet̄ dom̄ dñi. Om̄ia aut̄ que rex
 tam̄ huius p̄p̄he cōtinēt̄ reuertionē
 p̄p̄t̄i aedificacionē templi. renoua
 cionē ciuitatis. obseruancā sacerdot̄
 talem. & interitū regnō r̄ḡ genū
 exercitū significat̄. Exluc.

Fig. 15 Bíblia de Sant Pere de Rodes, s. XI (BNF, Ms. Lat. 6 (3), f. 89 v.). Reconstrucció del temple de Jerusalem per part de Zorobabel i Josuè a instàncies del profeta Ageu.

DOCUMENT 1

1175 (o 1174). La Seu d'Urgell

Contracte entre Ramon Lambard i el bisbe i capítol de la seu d'Urgell per a l'acabament de la catedral de Santa Maria.

ACU, copia del s. XIII en el *Liber Dotaliorum Ecclesiae Urgellensis*, I, f. 250v., doc. 862. (edició: BARAUT, 1990-1991, doc. 1690, p. 214-215).

In nomine Ihesu Christi Salvatoris eterni. Ego Arnallus, Dei gratia Urgellensis episcopus, cum consilio et comuni voluntate omnium canonicorum Urgellensis ecclesie commendo tibi Raimundo Lambardo opus beate Marie cum omnibus rebus tam mobilibus quam immobilibus, scilicet mansos, alodia, vineas, census et cum oblacionibus oppressionum et penitencialium et cum elemosinis fidelium et cum numis clericorum et cum omnibus illis que hucusque vel in antea aliquo titulo videntur spectasse sive spectare ad prephatum opus beate Marie. Et preterea damus tibi cibum canonicalem in omni vita tua, tali videlicet pacto, ut tu fideliter et sine omni enganno claudas nobis ecclesiam totam et leves coclearia sive campanilia unum filum super omnes voltas et facias ipsum cugul bene et decenter cum omnibus sibi pertinentibus. Et ego Raimundus Lambardus convenio domino Deo et beatae Marie et domno episcopo et omnibus clericis Urgellensis ecclesie, qui modo ibi sunt vel in antea erunt, quod hoc totum, sicut superius scriptum est vita comite perficiam ab hoc presenti Pascha quod celebratur anno dominicae incarnationis .M°.C°.LXX°V°. usque ad .VII. annos fideliter et sine omni enganno. Ita quod singulis annis habeam et teneam ad servicium beate Marie me quinto de lambardis, id est, .IIII^{or}. lambardos et me et hoc in yeme et in estate indesinenter. Et si cum istis potero perficere, faciam et, si non potero addam tot cementarios quod supradictum opus consumetur in prephato termino. Post .VII. vero annos cum iam dictum opus divina misericordia opitulante complevero, habeam libere et quiete cibum meum dum vixero et de honore operis et avere stem in voluntate et mandamento capituli postea. Preterea nos tam episcopus quam canonici omnino proibemus tibi Raymundo Lambardo quod per te vel per submissam personam non alienes vel obliges aliqua occasione quicquam de honore operis, quem modo habet vel in antea habebit. De tuo itaque honore, quem nomine tuo adquisisti et de avere fac in vita et in morte quod tibi placuerit post illud septennium. Si forte quod absit, tanta sterilitas terre incumbuerit quod te nimium videamus gravari, liceat nobis prephato termino addere secundum arbitrium nostrum ne notam periurii incurras. Sed aliquis vel aliqui nostrum predictam relaxationem sacramenti facere tibi non possint nisi in pleno capitulo comuni deliberatione et consensu omnium. Et quicquid melioraveris in honore operis remaneat ad ipsum opus. Si vero pro melioracione honoris operis oporteret te aliquid impignorare vel comutare, non possis hoc facere sine consilio et convivencia capituli. Iuro ego Raimundus Lambardus quod hoc totum sicut superius est scriptum, perficiam et fidelitatem et indempnitatem canonicae beate Marie Urgellensis ecclesie pro posse meo per Deum et hec sancta evangelia.

Sig+num Raimundi Lambardi, qui hoc iuro, laudo et confirmo Sig+num domni Arnalli urgellensis episcopi. Sig+num Guilelmi prioris. Sig+num W. sacriste. Sig+num B. archidiacono. Sig+num P. archidiacono. Sig+num R. de ad Autes archidiacono. Sig+num B. de Sancta Fide archidiacono. Sig+num B. cantoris. Sig (s.man.) num Bernardi Anascensis scriptoris qui hoc scripsi sub rogacione Arnalli capellani de Iel die et anno quo supra.

DOCUMENT 2**1193, juny, Lleida**

Contracte entre Pere de Coma i el bisbe i capítol de la Seu de Lleida per a l'inici de les obres de la catedral de Santa Maria.

ACLL, *Llibre Verd*, f. 162 (edició: LLADONOSA, 1970, doc.12, p. 127)

Universis Sancte matris ecclesie filiis innocescat, quod ego, Petrus de Çacoma, offero et redo omnipotenti domino et eius genitrici et Ecclesie Ilerdensi et operi et vobis domino Gombaldo Ilerdensi Episcopo me et omnia mea, videlicet, sex solidos censuales in honore quem habet Arnaldus de Uliana et Bernardus Palmer, socer eius, in Turre de Grailo. (...) affrontationes ex una parte honore Beate Marie, ex alia parte honore Johannis de las Ventosas, ex tercia braçale quod rigat honore Sancti Ruphi. Preterea, offero mecum, domos meas que sunt in parrochia Sancti Johannis, que ex parte orientis sunt contigue dominibus Raimundi de Valvert, ex parte superiori dominibus Ermesende de Vallebrera, ex parte posteriori in honore Petri Johannis, ex quarta parte in platea publica. Promito etiam vobis domino Gombaldo, Dei gratia Ilerdensi Episcopo et Capitulo Ilerdensi, canonicam obedienciam et debitam in omnibus fidelitatem et reverentiam, compromitendo quod quamdiu vita comes fuerit in persona propria servire fideliter Operi Ilerdensis Ecclesie pro viribus et ingenio meo iuxta quod mihi a vobis vel a Capitulo seu ab operatore fuerit iniunctum. Et ego Gombaldus, Dei dignatione Ilerdensi Episcopi, de consilio et voluntate Ilerdensis Capituli canonicorum, recipio te Petrum de Ca Coma et tua in honorem Dei et eius Genitricis ut serviae nobis et Ecclesie Ilerdensis et Operi fideliter et obedienter. Et concedimus tibi canonicam societatem tam in spiritualibus quam in temporalibus ut videlicet Ecclesia Ilerdensi tibi sicut uni ex caconicis provideant in victu decenti, tribuendo pro vestitu quinquaginta solidos annuari. -Actum est hoc mense junii, anno Verbi Incarnati, M°. C°. XC°. III°. Sig+num Gomballi, Ylerdensis Episcopi. Sig+num magistri Petri de Malabosch. Sig+num Guillermi de Ripellis, Urgellensis Archidiaconis. Sig+num Johannis, Sancte Marie Magdalene Prepositi. Sig+num Guillermi de Siscar. Sig+num Petri de Albares. Sig+num Arnaldi de Lillet, camararii Ilerdensis. Sig+num Petri Ferrarii. Sig+num Guillermi de Calidis. Sig+num Arnaldi Morlanis, qui hoc scripsit.